

رسیدن به اصل یک بنای تیموری

آقای مهرپویا، ماجرای مرمت، بهسازی و احیای اخیر مدرسه «دودر» از کجا شروع شد؟

شروع اقدامات که عمدتاً ماهیت حفاظتی و مرمتی داشتند، از دوره کرونا بود. از سویی چون ضرورت داشت ساختاری هم برای این مسئله تعریف شود. کارگروه حفاظت و مرمت حرم مطهر را با دعوت از دکتر مهدی حجت، مؤسس سازمان میراث‌فرهنگی کشور، تشکیل دادیم. پیشنهاد ایشان این بود که از هرکدام از دانشگاه‌های مادر فعال در حوزه مرمت، یک نفر در کارگروه حضور داشته باشد؛ به‌این ترتیب در کنار دکتر حجت از دانشگاه تهران، دکتر اکبر حاجی ابراهیم زرگر، استاد بازنشسته دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی، و دکتر اصغر محمدمردادی، استادم‌تمام‌رشته‌مرمت در دانشگاه علم و صنعت ایران، به‌عنوان بدنه علمی کارگروه انتخاب شدند. علاوه بر این از استاد رجبعلی لباف خانیکی به‌عنوان متخصص بومی و آشنا به حرم مطهر و از دکتر محسن طیبسی هم به‌عنوان فرد خبره و دبیر این مجموعه دعوت شد تا کارگروه فعالیتش را شروع کند. فهرستی از موضوعات مرمتی حرم را شناسایی کردیم تا با نظر کارگروه، بررسی و اولویت بندی شوند. مرمت گنبد مسجدکوهرشاد، مرمت ایوان‌های مدارس دودرو پریزاد که دررواق دارالنور قرار دارند از اولویت‌های مرمتی مصوب همین کارگروه بود. کار مطالعات مدرسه دودر به مهندسان مشاور و عمارت خورشید سپرده شد تا علاوه بر مستندنگاری، آسیب‌نگاری و آسیب‌شناسی، طرح مرمت و بهسازی مدرسه را نیز تهیه کنند.

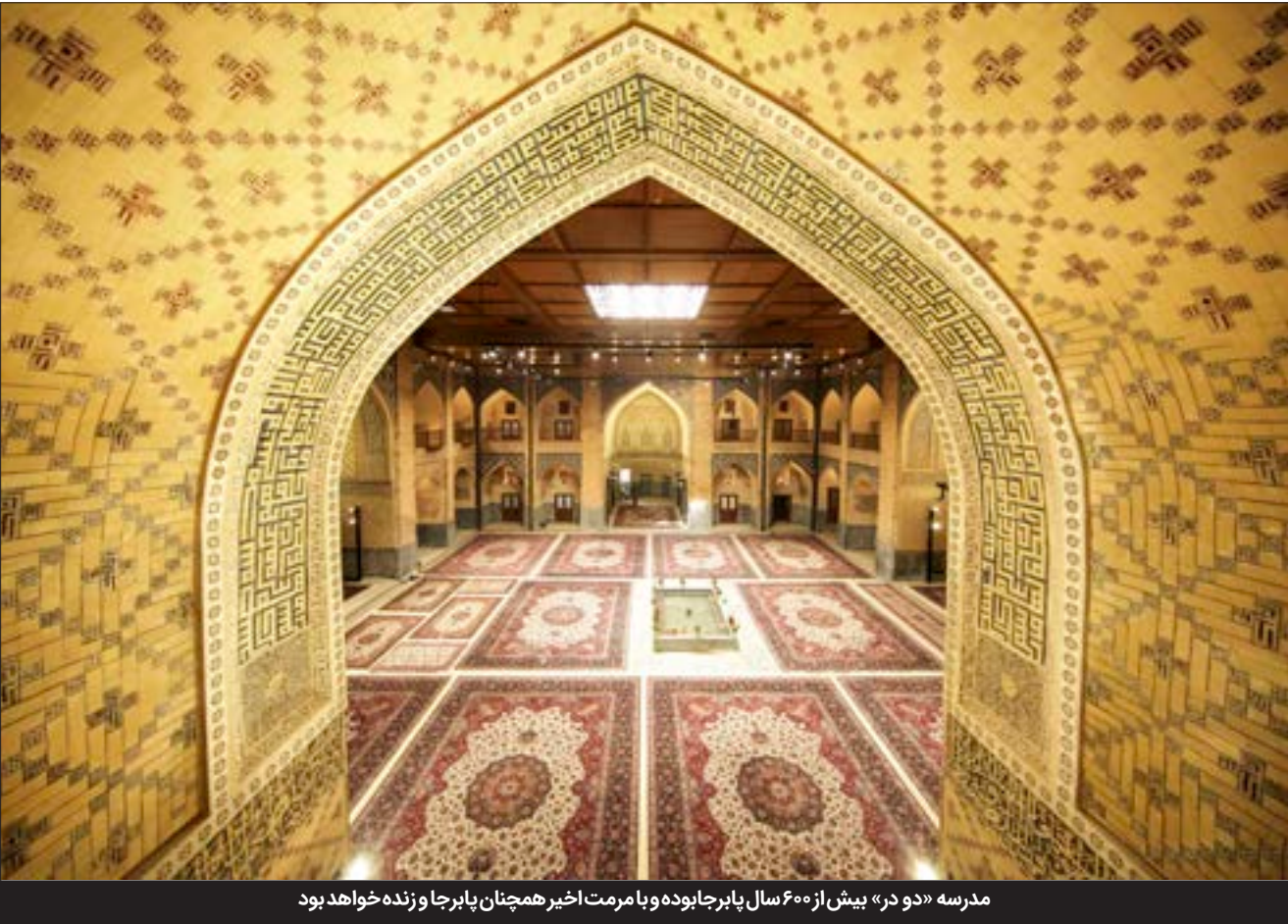
همه پروژه‌هایی که شناسایی شدند در همان دوره تعطیلی حرم در همه‌گیری کرونا بودند؟ در همان سال ۱۳۹۹ و بیشتر در سال ۱۴۰۰ بود. جلسات کارگروه برگزار شد و اقدامات مرمتی را فهرست کردیم که باید در حرم انجام بشود. مرمت سردر مدرسه دودر، گنبد مسجدکوهرشاد و صحن انقلاب اسلامی در همان زمان در اولویت قرار گرفتند. مرمت ایوان مدرسه دودر هم جزو تأکیدات تولید محترم آستان قدس بود و زائران هم از ما می‌پرسیدند که چرا این‌طور رهاشده و فکری به حال آن نمی‌شود. مطالعات مربوط به ایوان مدرسه را سال ۱۴۰۱ دکتر مهدی صحرگرد انجام داد و عملیات مرمتی آن هم در تابستان ۱۴۰۲ شروع شد و در دی‌ماه همان سال پایان یافت. خود مدرسه اما به‌دلیل برگزاری در حرم مطهر و رعایت جهات وقفی، نیازمند برنامه‌ریزی ویژه‌تری بود.

این مدرسه سازه پوشش حیاطی داشت که هم منظر بیرون حرم را مخدوش کرده، هم کیفیت فضای داخلی آن را تحت الشعاع قرار داده بود. ازاین جهت پوشش سقف به‌عنوان پروژه دوم مرمت مدرسه تعریف شد. علاوه‌براین چون به‌عنوان دارالقرآن در حال بهره‌برداری بود و جمعیت زیادی به آن رفت‌وآمد داشتند، باید بهسازی تأسیسات برق، مکانیک و نورپردازی و تهویه آن را هم مدنظر قرار می‌دادیم که خود پروژه جداگانه‌ای بود. مدرسه دودر به نوعی باید در حین مرمت، احیا هم می‌شد تا با نیازهای روز انطباق پیدا کند و همچنان بتوانیم از آن بهره‌برداری کنیم. ازاین جهت پروژه مدرسه به سه‌رکن اصلی مرمت، اصلاح و بهسازی ذیل ملاحظه جدی بالادستی کلید خورد تا هم بنای ششصدساله تیموری در جریان حفاظت و مرمت آسیب‌نبیند، هم کل اقدامات بازگشت‌پذیر باشد و موجب آسیب به مدرسه نشود. برای این کار ابتدا مرمت‌های قبلی از جمله مرمت دوره صفویه شناسایی شد و سپس سند آسیب‌شناسی و آسیب‌نگاری مدرسه تهیه شد.

در سند آسیب‌شناسی چه آسیب‌هایی شناسایی شدند؟ در ارزیابی میزان آسیب‌های مدرسه، پنج دسته آسیب شناخته شد. آسیب‌های کالبدی که ناشی از فرسایش مدرسه بود، آسیب‌های تزئینات. آسیب‌های بهره‌برداری که مربوط به الحاقات غیرمجاز ناشی از بهره‌برداری بود، آسیب‌های سازه‌ای و آسیب‌های تأسیساتی. برای هرکدام از این آسیب‌ها مطالعاتی انجام و بعد راه‌حل‌های مربوط تدوین شد که در مجموع به‌عنوان چشم‌انداز و منشور اصلی به تأیید کارگروه رسید. بعد رفته‌یم سروقت شناسایی خود مدرسه. در گام مستندنگاری – که گام اصلی مطالعاتمان بود- عکس‌برداری کاملی از نقوش و تزئینات مدرسه انجام دادیم که به نقشه تبدیل شد. به‌این ترتیب سند پایه و دقیقی از وضعیت فعلی مدرسه داشتیم و می‌توانستیم به سراغ مطالعات تاریخی مدرسه برویم. در نهایت بعد از تهیه مبانی نظری مرمت، طرح پیشنهادی مرمت و حفاظت را در باب بخش تاریخی، الحاقات و مداخلات معماری و سازه و تأسیسات آماده کردیم.

مشخص است که در مرمت صفوی که در سال ۱۰۸۸ قمری و به واسطه تخریب زلزله ۴ سال قبل آن انجام شده، مدرسه چه تغییرات و الحاقاتی داشته‌است؟ مشهود است که در جریان این مرمت، تزئینات داخل حیاط به ساختار مدرسه اضافه شده‌اند که بر روی لایه‌های تاریخی‌تر قرار گرفته‌اند. ظاهراً قسمتی از سردر نیز به واسطه زلزله فرو ریخته بوده که در همین دوره

حسین بیات از مجموع مدارس دینی فراوانی که در طول سالیان گرداگرد حرم مطهر رضوی شکل گرفته بوده‌اند، حالا فقط چهار مدرسه، آن هم به واسطه حل شدن در انبیه حرم، باقی مانده است. یکی از این مدارس، مدرسه تاریخی دودر است که با نام اصلی «مدرسه یوسفیه» در دوره تیموری بنا شده و چند دهه است که به‌عنوان دارالقرآن مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد. اواخر تابستان سال گذشته اما درهای این مدرسه توسط سازمان عمران و نگهداری حرم مطهر رضوی بسته شد تا پس از چندین دهه فعالیت مداوم، مرمت، بهسازی و احیا شود. در جریان این تعطیلی که شش ماه طول کشید، مدرسه دودر تغییرات زیادی کرد که چندوچونش را در این گزارش و در گفت‌وگو با سعید مهرپویا، معاون برنامه‌ریزی و مطالعات سازمان عمران و نگهداری حرم مطهر رضوی، بیان خواهیم کرد.

مدرسه «دو در» بیش از ۶۰۰ سال پابرجا بوده و با مرمت اخیر همچنان پابرجا و زنده خواهد بود

موقفه حاکم قم در مشهد

مدرسه دودر (یوسفیه) در بخش غربی روضه منوره و حدفاصل صحن جمهوری و مسجدکوهرشاد، یکی از ۱۰ مدرسه تاریخی مجموعه حرم رضوی تأیید‌ای دوره پهلوی است. در پی تغییرات ساختار معماری حرم و توسعه آن طی نیم‌قرن اخیر، از این مدارس تنها چهار مدرسه دودر، پریزاد، میرزا جعفر و خیرات خان باقی مانده است. برخلاف دو مدرسه آخر این فهرست که مربوط به دوره صفوی هستند، مدرسه دودر، همچون پریزاد که هم‌زادش به شمار می‌رود، در دوره تیموری ساخته شده است. این مدرسه به سبب نام بانی خود امیرغیاث‌الدین یوسف بهادر، ملقب به «خواجه یوسف»، با نام «مدرسه یوسفیه» شناخته می‌شود. اما وجود دو درگاه ورودی در اضلاع غربی و شرقی آن نیز سبب شده است مدرسه نام دودر هم به خود بگیرد. خواجه یوسف، فرزند امیر شیخ‌علی بهادر از فرماندهان سپاه تیمور است. او در دوره حکومت شاهرخ تیموری (۷۷۹-۸۵۰ قمری) از صاحب منصبان ولایت عراق عجم و قم به‌شمار می‌رود. وقف‌نامه مسجد جامع عتیق قم به سال ۸۴۲ قمری بر حضور امیر خواجه یوسف در دارالسلطنه این شهر تأکید دارد. این حضور سبب شده است که او در انجام تعمیرات مسجد جامع ورامین به نام شاهرخ تیموری در سال ۸۲۱ قمری نیز مباشرت داشته باشد.

کتیبه‌ای که در جنوب شرقی مدرسه دودر وجود دارد مؤید آن است که امیر خواجه یوسف علی‌رغم حضور در قم در سال ۸۴۳ قمری، دستور ساخت این مدرسه را نیز داده است؛ مدرسه‌ای که پس از مرگ امیر یوسف در بیست و سوم شعبان ۸۴۶ قمری در خوارزم، مدفن او نیز شده است. براساس کتیبه مسجد مشخص است که مدرسه در سال ۸۴۳ قمری ساخته شده است که تقریباً با ساخت دو مدرسه پریزاد در مقابل مدرسه دودر و بالاسر در بخش شمالی مدرسه پریزاد در امتداد بازار زنجیر هم‌زمان است. از آنجا که اغلب بناها و به‌ویژه مدارس در دوره تیموری به‌صورت جفت و روبه‌روی یکدیگر ساخته می‌شده‌اند، احتمال این می‌رود که دو مدرسه دودر و پریزاد در یک دوره و به‌صورت جفت

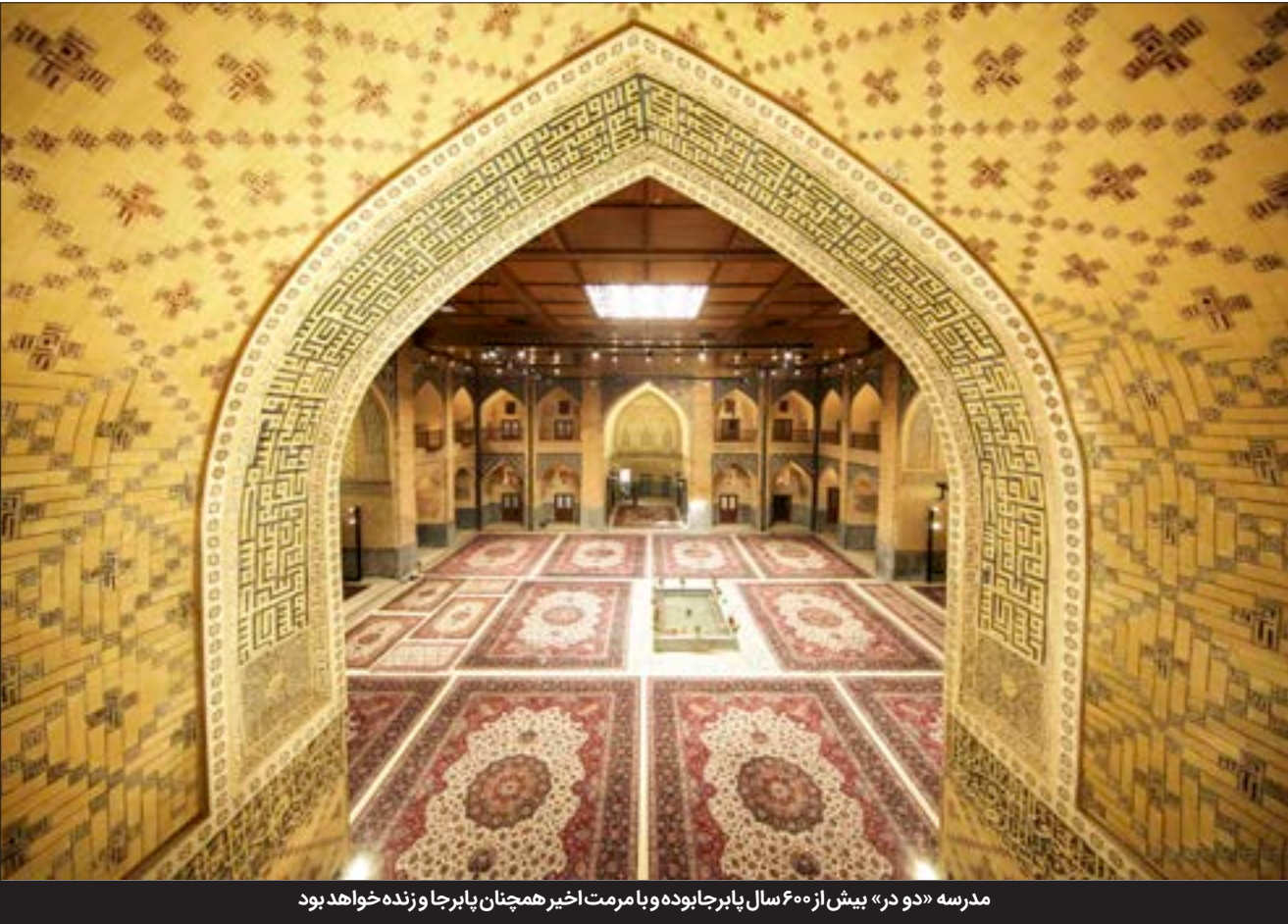
گنبدخانه اصلی مدرسه و مقبره یوسف بهادر

این مدرسه به سبک مدارس دوره تیموری یک حیاط مرکزی، چهار ایوان اصلی، ۳۲ حجره در طبقه و چهار فضای گنبدخانه‌ای دارد که دو تای آن‌ها گنبدخانه ندارد. وضعیت هرکدام از این بخش‌ها قبل از مرمت اخیر به چه شکل بود؟ بسیاری از تزئینات بنا در جریان مرمت‌های قبلی و بهره‌برداری بعدی با لایه گچ پوشانده شده بودند که خوشبختانه در جریان لایه‌برداری دیواره حجره‌ها به تزئینات تاریخی دوره تیموری رسیدیم؛ همچنین به‌شاهد موجود در بخش‌هایی از بدنه داخلی ایوانچه‌ها و اسناد قدیمی، مشخص کرد که همه سطوح داخلی ایوانچه‌ها، سطوح گچ‌بری با گل‌انداز

مرمت شده است. البته در دوره قاجار نیز مرمت‌هایی صورت گرفته که شواهدش هست اما بسیار جزئی است.

این مرمت محدود دوره قاجار به چه صورت است؟ در جاهایی مرمت‌های جزئی انجام داده و تاریخ آن را هم ثبت کرده‌اند. علاوه بر این در اسناد هم داریم که در مدرسه دودر کاری انجام شده است. مرمت مدرسه در دهه ۵۰ خورشیدی خیلی بیشتر است؛ در این دوره مدرسه و حجرات آن وضعیت نامطلوبی داشته که به اهتمام زنده‌یاد استاد یعقوب دانش دوست، مرمت و سامان‌دهی اساسی شده است.

حسین بیات از مجموع مدارس دینی فراوانی که در طول سالیان گرداگرد حرم مطهر رضوی شکل گرفته بوده‌اند، حالا فقط چهار مدرسه، آن هم به واسطه حل شدن در انبیه حرم، باقی مانده است. یکی از این مدارس، مدرسه تاریخی دودر است که با نام اصلی «مدرسه یوسفیه» در دوره تیموری بنا شده و چند دهه است که به‌عنوان دارالقرآن مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد. اواخر تابستان سال گذشته اما درهای این مدرسه توسط سازمان عمران و نگهداری حرم مطهر رضوی بسته شد تا پس از چندین دهه فعالیت مداوم، مرمت، بهسازی و احیا شود. در جریان این تعطیلی که شش ماه طول کشید، مدرسه دودر تغییرات زیادی کرد که چندوچونش را در این گزارش و در گفت‌وگو با سعید مهرپویا، معاون برنامه‌ریزی و مطالعات سازمان عمران و نگهداری حرم مطهر رضوی، بیان خواهیم کرد.

مدرسه «دو در» بیش از ۶۰۰ سال پابرجا بوده و با مرمت اخیر همچنان پابرجا و زنده خواهد بود

بنیادآوری می‌کند. براساس متن این کتیبه مشخص است که اقدامات مرمتی، توسط «شاه وردی بیگ، فرزند امیر کلبعلی خان قورچی باشی»، بیکرایی مشهد، تحت‌نظر «شیخ محمدفاضل»، خادم مدرسه یوسفیه، صورت گرفته است. اگرچه ساختار معماری مدرسه دودر احتمالاً در دوره قاجار نیز مورد مداخله قرار گرفته است. شواهد متنی از آن در دسترس نیست. بیشتر این تغییرات بسیار جزئی و محدود به اقدامات تعمیری محدود است؛ با این حال مشخص است که طی نیم سده اخیر مدرسه چهار دوره مداخلاتی را پشت سر گذاشته است. دوره اول (۱۳۶۰-۱۳۵۳) دوره دوم (۱۳۶۳)، دوره سوم (دهه ۱۳۹۰) و دوره چهارم (۱۴۰۳).

این مداخلات مجموعه اقداماتی را دربر می‌گیرد که تحت‌عناوین تعمیر، نگهداری، مرمت و معاصرسازی و... در محدوده مدرسه دودر و فضاهای داخلی آن صورت گرفته است. بررسی‌ها نشان می‌دهد مهم‌ترین این اقدامات توسط یعقوب دانش دوست (۱۳۱۷-۱۴۰۰) معمار، مرمتگر بناها و محوطه‌های تاریخی، در دوره اول مداخلات حفاظتی به انجام رسیده است. عمده اقدامات او شامل مرمت بدنه‌های تاریخی، تغییر تراز کف صحن میانی، اصلاح کف‌سازی، مرمت سطوح تزئینی در ایوان‌ها، ایوانچه‌ها و گنبدخانه خواجه یوسف و اصلاح وضعیت بام و گنبد‌های فیروزه‌ای بنا بوده که در سال‌های ۱۳۵۳ تا ۱۳۶۰ صورت گرفته است. طی مداخلات دهه ۹۰ شمسی هم تأسیسات مدرسه به‌روزرسانی شده و برای رفاه زائران هم پوششی پارچه‌ای بر فراز مدرسه نصب شده است. در نهایت با تعریف پروژه جلدید، مرمت، حفاظت ارتقای عملکردی و پوشش دهی مدرسه دودر در سال ۱۴۰۲ بنای تاریخی مدرسه توسط متخصصان مورد بررسی و واکاوی دقیق قرار می‌گیرد و اقدامات اجرایی در سه حوزه مداخلات معماری، مداخلات کالبدی و مداخلات حفاظتی سطوح تزئینی و آرایه‌های وابسته به معماری صورت می‌گیرد تا مدرسه تاریخی دودر با شکل و شمایل متفاوت در ۱۳ اسفند ۱۴۰۳ دوباره بازگشایی شود.

(کلوک‌بند) رایج در دوره ایلخانی و تیموری را داشته که زیراندود گچی مدفون شده بود. به‌همین دلیل، تصمیم گرفته شد با تخریب لایه اندود، سطوح تاریخی بنا، مجدد نمایان و احیا شود. نقوش قدیمی با همان فن و روش مرمت شده‌اند، البته کمی تورفته‌تر از تراز تاریخی و با رنگی متمایز. ضمن اینکه در پشت تزئینات لچک حجره‌ها هم که کاشی‌های صفوی و دوره‌های بعدی بودند، نقوش تاریخی پیدا کردیم. تصمیم گرفتیم در دو حجره جنوب غربی با برداشتن لایه کاشی، تزئینات تاریخی دوره تیموری را نمایان کنیم.

مشابه این تزئینات در ایوان‌ها و گنبدخانه‌ها هم بود؟ در این بخش شاهد کوچکی از مرمت آقای دانش دوست مانده بود. وقتی بخش بیشتری را برداشتیم، متوجه شدیم مقداری از تزئینات تیموری در ایوان غربی باقی مانده است که آن را با برداشتن کاشی‌های دوره صفوی نمایان کردیم. در گنبدخانه شرقی هم که مقبره امیر خواجه و سرداب مدفون در آن واقع شده است، نقاشی‌هایی بسیار ویژه هست، به‌همین دلیل طرح مرمت ویژه‌ای را برای آن تهیه کرده‌ایم و اقدامات مرمتی مربوط به نقاشی سقف گنبدخانه، تکمیل کتیبه دور آن و پاک‌سازی تزئینات با تحقیق مفصل و حساسیت بسیار زیاد انجام شد.

کف و سقف‌های مدرسه چگونه است؟ چه سقف حیاط و چه سقف حجرات؟ آن‌ها چقدر تغییر کردند؟ با مطالعات تاریخی و تطبیق‌هایی که انجام شد، به این نتیجه رسیدیم که کف اصلی مدرسه تراش کمی بالاتر بوده است که ما آن را به همان حالت قدیمی برگرداندیم؛ همین‌طور با بهره‌گیری از عکس‌های هوایی قدیمی، حوض را دوباره در محل خودش احیا کردیم. جالب است که در اثنای مرمت کف مدرسه، یک پاشویه قدیمی در نزدیکی ایوان جنوبی مدرسه پیدا شد که در هیچ‌کدام از مطالعات تاریخی به آن اشاره‌ای نشده بود. این حوض یا پاشویه مکشوفه را که به احتمال زیاد مربوط به پیش از ساخت مدرسه است، الان در یک ویرین شیشه‌ای به معرض دید عموم گذاشته‌ایم.

از طرفی از یک دهه قبل با تغییر عملکرد بنا از مدرسه علوم دینی به دارالقرآن و مرکز سخنرانی‌های دینی و مذهبی، حیاط مسقف شده بود. ما هم به این نتیجه رسیدیم که پوشیده نشدن حیاط آسیب‌های بیشتری دارد. پس تصمیم گرفتیم پوششی انجام بدیم که بازگشت‌پذیر باشد و ماهیت الحاقی خود را تثبیت کند و هیچ آسیب سازه‌ای هم به مدرسه نزند و نمای گنبد را نیز مخدوش نکند. سقف قبلی حدود چهار متر و شصت سانتی‌متر ارتفاع داشت اما سقفی که برای آن طراحی کردیم حدود دو متر و سی سانتی‌متر ارتفاع دارد. این سقف در پوسته بیرونی پوشش مسی دارد و پوشش درونی آن از چوب است؛ همه تأسیسات نیز بین همین پوسته داخلی و بیرونی قرار گرفته است. سبک‌سازی بام مدرسه هم به نحوی انجام شد که دوباره به همان طاق نماهای تاریخی اصل مدرسه رسیدیم و سقف را به شکلی روی آن بنا کردیم که هیچ بار اضافی به سازه مدرسه وارد نکند. طبق محاسبات، تقریباً به‌ازای هر مترمربع، حدود دو تن وزن کم شده است. ضمن اینکه همه زیرساخت‌های برقی، نوری، تهویه و نظام دفع آب‌های سطحی مدرسه نیز اصلاح شده است تا به دوام مدرسه در حین بهره‌برداری کمک کند.

از نظر تان ویژه‌ترین بخش این کار کدام قسمت است؟ همه کار ویژه است چون سعی کردیم با برداشتن الحاقات نادرست، مرمتی علمی، دقیق و تاریخی انجام دهیم و بنا را به اصالت اولیه‌اش برگردانیم. به نظر مهم‌ترین کار همین است اما آنچه هم در گنبدخانه انجام شده، خاص است. لایه‌برداری و بازپیرایی اندودها، مرمت اصولی مرمت‌های قبلی و احیای تکمیل نقوش و خطوط آن خیلی ویژه است و می‌توان گفت اثری بی‌نظیر از دوره تیموری امروز در معرض دید قرار گرفته است. زیر لایه‌های گچی گنبدخانه، لایه‌های تزئینی را یافتیم که البته خیلی پراکنده و آسیب‌دیده هستند که تصمیم گرفتیم این شواهد را الان قاب و سپس طرح کلی تکمیل آن را آماده کنیم و به سرانجام برسانیم تا این فضا را به‌عنوان یک فضای ویژه در گوشه مدرسه در معرض دید عموم مردم قرار بدیم.

مرمت اخیر به نوعی ذات یک اثر تاریخی و معماری را بیرون کشیده شده است؛ ازاین جهت لازم است هم استفاده‌کنندگان را برای استفاده صحیح آموزش بدیم، هم این تجربه را به دیگران منتقل کنیم. تعیین چگونگی استفاده از مدرسه مطالبه خود تولید محترم هم بود. از لحاظ وقفی مدرسه باید همان استفاده سابق را داشته باشد اما از لحاظ کیفیت استفاده از جمله شدت صوت و تعداد افراد حاضر در مدرسه توصیه‌هایی داریم؛ البته باید گفت که تهیه و تدوین سند حفاظت و مرمت حرم مطهر که برآیندی از ملاحظات و منشورهای بین‌المللی است و اقتضات بهره‌برداری ۲۴ ساعته حرم را هم لحاظ می‌کند، از چندی قبل به دانشگاه تهران سپرده شده است. مدیریت همه پروژه‌های توسعه‌ای و بالادستی با مرمتی حرم با همین سند خواهد بود و علاوه بر پهنه‌بندی حفاظتی حرم مشخص ساختن فضاهای تاریخی، نحوه بهره‌برداری از فضاها و مداخله و ملاحظات ما را نیز تعیین می‌کند.

اما درباره انتقال تجربه، در مرمت مدرسه دودر ۹ گروه متخصص نقش داشته‌اند که برخی از آن‌ها در دهه ۵۰ نیز در مرمت مدرسه حضور داشته‌اند. تجربیات این پروژه مستندنگاری شده و بناسند در قالب یک کتاب نفیس علمی و چندزبانه در اختیار دیگران قرار گیرد. علاوه‌براین، نشست‌هایی هم در دانشگاه‌ها برگزار می‌کنیم تا این دانش به دیگران منتقل شود.

نمایی از مدرسه که تغییرات مرمت اخیر را به وضوح نشان می‌دهد

پاشویه یافت شده احتمالاً مربوط به قبل از ساخت خود مدرسه باشد

بخشی از وضعیت قدیم بنا در کنار مرمت اخیر مشخص است

برای رسیدن به اصل بنا همه لایه‌های جدیدتر برداشته شده است